

Y FFOREST FAWR

Yr enw cyffredinol ar y bryniau yn yr ardal yw'r Fforest Fawr; ond, nid benthyciad o'r Saesneg forest 'coedwig' sydd. Ystyr hanesyddol y gair forest yn Saesneg oedd 'tir gwyllt, anial, mynyddig, tir hela'. Sefydlwyd yr ardal hela tua 1100 a chyfyngwyd yr hawl i hela anifeiliaid i'r arglwydd lleol Bernard de Neufmarche, arglwydd Normanaidd Aberhonddu. Ychwanegwyd darn arall o dir yn y 13eg ganrif, yr enw ar hyn oedd Fforest Fach [fforest vechan 1531 Penpont]. Trosglwyddwyd y tir hela i'r Goron ym 1521; fe'i gwerthwyd ym 1819 i godi arian i'r Goron ar ôl Rhyfeloedd Napoleonaidd. Dyma'r ardal rhwng yr Afon Tawe a'r Taf.

Y Fan Fawr 734m SN 970193

Mae ffurf dreigliedig y gair mawr yn ddigon syml i'w ddehongli; ond rhaid penderfynu os mai ban 'mynydd, copa' neu'r synnwyr ban 'pwynt, penrhyn, pentir' sy'n addas. Ar un adeg, ar y mapiau AO cynnar, fe welir yr enw Y Fan Dringarth ar gopa'r mynydd; enw sydd nawr ar ochr arall y dyffryn yn (941193). Hefyd, mae yna faen o'r enw Maen y Nod ar y copa, nod 'arwydd, nodwedd', felly, maen sy'n cofnodi ffin.

Y Fan Gyhirych 725m SN 881191

Un anodd i'w ddehongli ond mae yn debygol mae wedi ei enwi ar ôl y nant fechan Nant Gihirych, ceir Y Fan Gihirach AO 1813 ac ychydig yn hwyrach Pont Gihirâch AO 1832, nawr Pont Gihirych a Nant Gihirych. Ciherych yw'r enw lleol ar y nant.

Mae rhai wedi tybio mai llygriad un o'r geiriau canlynol, cyhyr, cehyr, cyr 'giewyn, cnawd; nerth' + -ich/-ych [amrywiadau ar yr ôl ddodiad -ach]. Term da pe bai llif Nant Gihirych yn cael ei blethu, byddai'n rhoi'r ymdeimlad o fod yn bleth. Yn anffodus, nid yw'r nant wedi'i phlethu, er y gallai fod felly yn y gorffennol; ar ben hynny mae yna lawer o nentydd bwydo bach yn rhannau uchaf y dyffryn bach a allai roi ymdeimlad o nant bleth. Dywedir eraill mai llygriad ar y gair cyhyrwch 'nerth' i ddynodi cryfder llif y nant? Cynnigwyd hefyd mai gair Gwyddeleg sydd, fel *ciorach* 'dantog, cribog'.

Rhaid cofio un lluosog y gair caeriwrch 'carw bychan' sef ceiriyrch; os llygriad ar y gair, fe fyddai'r enw yn rhoi synian o leoliad gyda llawer o geirw. Gurcieth c.1120-34 Siarter Llandaf, Cyhoret cyn 1250 Llyfr Du Caerfyrddin, Ban Gyhyrych 1804 Theophilous Jones, Van Gyherech 1819, Cyherich 1841 Census, Ban Cyhyrych 1908.

Y Fan Fraith 668m SN 887184

Ban 'copa, pwynt' sydd yn fraith - ffurf fenywaidd o'r gair brith 'amryliw, staenedig', Llydaweg *breiz* 'amryliw' o'r Celtaidd **mrihta* 'smotiog'. Efallai bod nifer o resymau pam y gellir galw mynydd yn frith / fraith. Yr amrywiad mewn llystyfiant rhwng glaswelltir, rhedyn a grug efallai; neu, y gwahaniaethau yn lliw brigiadau creigiau. Y Fan ffraith AO 1832, Van Vraith 1834 Map Greenwood.

Y Fan Nedd 663m SN 914184

Wedi ei enwi ar ôl yr Afon Nedd; Nidus oedd yr enw a roddwyd ar yr afon gan y Rhufeiniaid. Ceir llawer o afonydd gydag enwau tebyg i'r Nedd, sef y Nidd ger Ripley yn Swydd Efrog a chwech arall yn Ewrop. Mae etymoleg yr enw yn parhau i fod braidd yn ansicr, gyda nifer o wahanol ddadleuon yn cael eu cyflwyno. Fodd bynnag, mae'r enw naill ai'n Geltaidd neu'n Gyn-Geltaidd, gydag awgrym o ddeilliad o'r Geltaidd Cynnar **nido* /-a- sy'n golygu naill ai 'llif' neu 'disgleirio, gwych'; mae eraill yn rhoi cysylltiad â'r Indo Ewropeaidd *-*nedi* 'afon'; neu, yr Indo Ewropeaidd **neig*-t 'golchi'.

Y Fan Llia 632m SN 938186

I lawer enw a godwyd o'r afon, ac yr oedd rhai yn awgrymu mai enw sy'n deillio o lygredd lleisiol

o'r gair lleiaf; neu ei fod yn gysylltiedig â ffurf lygredig y gair llif: lli 'symudiad dŵr, llif'. Hefyd, cyflwynwyd cysylltiad â'r term llio 'lluo, llyfu' oherwydd chwedl lleol sy'n cysylltu creigiau ardal Maen Llia â symudiadau nosweithiol i yfed y dŵr o'r nant gyfagos.

Cofnodwyd yr afon yn Llawysgrifau Tredegar fel Afon Llia 1608; yn gynharach cofnodwyd ffurfiau Tirfedd llya 1567 a tir aberlya 1590.

Fodd bynnag, a yw'r elfen Llia yn enw'r mynydd a'r nant wedi'i godi o'r maen hir amlwg o'r enw Maen Llia (924192). Mae cysylltiad rhwng yr Hen Wyddeleg *lia* 'carreg, llech' [i'w weld yn *Lia Fail* 'Stone of Destiny', Tara] a'r Cernyweg *leg*h 'llech' (yn cael ei gofnodi fel lay, lea a lee ar adegau). Datblygodd yr Hen Gymraeg *lech* 'carreg, llech' a'r term Cernyweg o'r Brythoneg **laccā*-.

Mae'r llech enfawr conglomerate wedi'i leoli ar ben y bwlch rhwng Y Fan Llia a'r Fan Nedd. Mae'n gorwedd yn agos at ffordd hynafol, yn ddiweddarach Ffordd Rhufeinig. Mae yn mesur 3.61m o uchder, 2.75m o led a 0.46m o drwch ac mae olion gwan o arysgrif Lladin/ogham i fod yna ar y graig; maer ogham yn dangos yr elfen gwyddelig yn yr ardal. Fodd bynnag, yr hyn a brofwyd yw bod gan y graig berthynas geometrig â henebion eraill o'r Oes Efydd gerllaw, mae yn rhoi pwys ychwanegol ar ei bwysigrwydd.

Y Fan Frynych 629m SN 958227

Y tebygrwydd yw mai llygriad o'r enw personol Brynach sydd yn yr enw, gyda'r ôl ddodiad *-ach*; sef elfen Gwyddeleg yn wreiddiol, ond un sydd nawr yn dangos yr amrywiadau *-ech*, *-ich* a *-ych*. Ceir y ffurfiau: kraig Verenigh 1575 a Kraig Vrynygh 1602 Penpont, Brenech ycha 1692 a Brynich yn 1726 Llawysgrifau Tredegar, Brynich 1813 Cambrian Travellers Guide, Van Vrynich 1828 Greenwood Map, Y Fan Frynach 1832 AO. Mae afon arall, i'r Dwyrain o Aberhonddu (074283) gyda'r enw Brynich / Brynych.

Mae rhai yn cysylltu enw'r bryn gyda'r afon Nant Frynych, yn llifo tua'r gogledd trwy Gwm Frynych o'r safle gyda'r enw Blaenbrynich, ychydig o dan y bryn. Maent yn cysylltu'r enw gyda ffurf lygredig neu gynnar o'r gair braen 'pydredig, llygredig' + *-ach*. Mae'r gair braen yn gysylltiedig â Chernyweg *brȳn*, *breēn* 'pydredig', Hen Lydaweg *brin* 'drewi'; Hen Wyddelig brén 'drewi, pwdr, pydredig, llygredig' a gallai fod yn derm a ddefnyddir ar gyfer tir corsïog a nant drewllyd neu fudr. Oherwydd newidiadau afonol, efallai na fydd y nant yn dal i ddrewi.

Rhos Dringarth/ Craig Cerrig Gleisiaid 629m SN 961217

Gweundir, tir mynyddig gwastad neu ffridd i'w ystyr y gair rhos, Hen Gymraeg *ros*, Llydaweg *ros* 'bryn â gorchudd grub', Gwyddeleg *ros* 'penrhyn, coedwig. Dringarth yw enw'r nant Mae'r enw braidd yn bell o'r copa ar fapiau'r AO heddiw; ond, yr oedd yn llawer agosach at y copa ar fap 1832 yr AO.

Craig Cerrig Gleisiaid yw enw'r clogwyn i'r Gogledd o'r copa ac nid y mynydd ei hun; ond oherwydd ei agosrwydd mae pobl wedi arfer a'r enw fel enw'r mynydd. Mae rhai yn cynnig bod gleisiaid 'grils, eog ifanc' ar gael yn y nentydd uchel; neu, bo'r term yn cyfeirio, yn llygredig braidd, at greigiau llwyd neu lasgoch; neu, yn ffigurol at offeiriaid mynachod oherwydd eu clogynnau. Y tebygrwydd yw mai llygriad y gair cleisiau sydd, sef ffurf luosog y gair clais 'rhigol, rhych, agen'; i ddynodi clogwyn gyda hafnau dwfn yn ei wyneb.

Y Fan Dringarth 617m SN 941193

Dylid nodi bod yr enw a welir ar y mapiau heddiw yn cyfateb i Gwm Dringarth, Nant Dringarth; ac ymhellach i fyny'r dyffryn mae Rhos Dringarth. Ond, nid dring 'codi, codi' + garth 'bryn, cefnen, penrhyn'.

Wrth edrych ar yr hen enghreifftiau, mae'r elfen wreiddiol yn debygol o fod yn wahanol. Yn 1578 ar

fapiau Saxton cofnodwyd yr afon fel Trangarthe flu; hefyd yn 1596 roedd Trangarth a Blaen Trangarth. Gelwyd y ffurf r. Tringarh 1588 (Llawysgrifau Tredegar) a hefyd Blaen Tringarh ar y mapiau heddiw, yn (943163). Ar fap sirol John Speed 1610 gwelir y ffurf Trangath; a'r tebygrwydd yw bo'r ffurfiau cynharaf yn rhoi'r elfen tran- neu tring- ac nid dring-.

Y tebygrwydd yw mai cysylltiad gyda tren 'ffwrnig, cyflum, nerthol' fel enw afonol, yn gysylltiedig a Gwyddeleg Canol *trean* 'cryf sydd'. Yn hytrach na: tran- 'pen, diwedd' + garth, fel yr enw oherwydd y 'blaen' a ffurfiwyd ar ddiwedd y cwm; neu, os trin- sydd, tybed os ffurf Seisniged o drian 'trydedd rhan, term rhaniad tir'; a oedd yn enw ar gyfer perchnogaeth darn penodol o dir yn y cwm? Van Tringarh 1828 Map Greenwood, Y-Fan-dringarh 1832 AO.

Yr Allt 604m SN 906201

Mae'r fannod yr yn gwneud y gair allt 'ochr bryn, llethr serth' yn un arbennig; a dyma beth sydd iw weld, blaen dyffryn rhewlifol gyda llechwedd serth iawn.

Y Fan Bwlch Chwyth 603m SN 913216

Ban 'copa, pen' + bwlch 'adwy, cyfrwy' + chwyth 'gwyntog'; mae'n amlwg bod sefyllfa'r bwlch ar y mynydd yn un nodweddiadol wyntog. Tybed os y bwlch bas sydd rhwng y ddau gopa 909214 yw'r man gwreiddiol. Y-Fan-bwlch-y-chwyth AO 1832.

Bryn Du 575m SN 979195

Mewn sawl ardal ceir y gair du fel disgrifiad ar fryn neu allt oherwydd ei agwedd ogleddol. Hynny yw, mae'r llechwedd neu ochr ogleddol yng nghysgod yr haul trwy'r dydd ac yn edrych yn ddu neu yn dywyll bob amser.

Cefn Perfedd 570m SN 942207

Cefn 'cefnen, esgair' + perfedd 'canol, canolbarth'. Enghraifft dda o gefn; gair sydd yn gysylltiedig â'r Llydaweg Canol *queyn*, Hen Gernyweg *chem*, Galeg *cebenna* 'esgair mynydd, bryn'. Ond nid yw'r gair perfedd 'canol' yn ddisgrifydd da, efallai bod gwell dealltwriaeth fel ' yn nyfnder, ymhlith'.

Twyn Dylluan Ddu 493m SN 968237

Enw gwyach, er nad yw'n llawer o dwyn 'bryn', dim ond codiad mewn sbardun sy'n ymestyn i lawr o'r Fan Frynych ydyw. Cymraeg yw Tylluan am aderyn ysglyfaethus y nos, sef y wdihw; a allai'r ystyr ddeillio o ffurf dywyll yr ardal o sgarp sy'n edrych fel adenydd estynedig y dylluan?

Cadair Fawr 485m SN 978123

Rhaid penderfynu pa ystyr sy'n bresennol yn y dirwedd, ond anodd penderfynu os esboniad **cader/cadair* 'caer neu amddiffynfa' ffigurol; cadair 'sedd, orsedd' oherwydd y pant yn wynebu'r De yn agos i'r copa. Gorsedd gysegredig oherwydd y nifer o garneddau syn cysylltiedig â'r bryn, neu gadair 'annedd, anheddiad' oherwydd y llwyfannau tŷ a chytiau hir cynhanesyddol(?) yn yr ardal ychydig i'r Dwyrain ym Mhant y Gadair. Y Gadair Fawr 1526 Tredegar Manuscripts, Cader Fawr 1832 OS.

Mae rhai yn cwestiynnu defnydd y gair diweddarach cadair 'sedd', gair a fenthycwyd o'r Lladin *cathedra* 'sedd, gorsedd' yn lle'r Frythoneg **cader* 'cadarnle' fel term i ddynodi nodweddion 'statws uchel' yn y mynyddoedd. Rhaid nodi bo lleoliad llawer o'r enwau gyda'r ffurf **cader* a Gaeleg/Gwyddelig *cathair* 'caer carreg' i'w cael mewn ardaloedd lle nad oes fawr o ddylanwad Rhufeinig o gwbl, heb sôn am ddefnydd o'r Lladin gan y boblogaeth leol.

Yn y llyfr **Irish Names of Places**: dyddiad cyhoeddi 1869-1913 mae PW Joyce yn rhoi: 'This word, which is pronounced caher appears to have been originally applied to a city, for the old form cathir

glosses civitas in the Wb. MS. of Zeuss. It has been, however, from a very early period — perhaps from the beginning — used to designate a circular stone fort ; it is applied to both in the present spoken language.

These ancient buildings are still very common throughout the country, especially in the south and west, where the term was in most general use; and they have given names to great numbers of places. In modern nomenclature the word usually takes one of the two forms, caher and cahir; and there are more than 300 townlands and towns whose names begin with one or the other of these two words, all in Munster and Connaught, except three or four in Leinster — none in Ulster.'

Wrth drafod dosbarthiad cathair yn ei lyfr **The Celtic Place-names of Scotland** 1926, mae WJ Watson yn ysgrifennu: 'With us it is very rare, and on the west it does not occur. On the east the furthest north instance I have met is Corncattrach, for Coire na Cathrach 'Corrie of the Cathair,' adjacent to Shanquar, for Sean-chathair, 'old fort', Gartly, Aberdeenshire.'. Mae'n parhau ag enghreifftiau eraill o ffurfiau cader/cathair i'r Gogledd o'r Wal Antonine.

Carn y Goetre 458m SN 946144

Mae'r enw Coetre/Goetre yn ddisgrifydd eithaf cyffredin ledled Cymru; fferm neu anheddiad yn y coed. Mae'r gair yn ddiddorol gan ei fod yn dangos caledu cytseiniaid, felly mae coed 'coedwig' + tref 'aneddiad' yn newid i'r ffurf coetre [nodwch fferm Y Goitre islaw 940143]. Mae'r sawl ystyr i'r gair carn 'craig, bryn, mynydd, pen, copa' neu 'cruglwyth, twr, pentwr, twmpath, swp'.

Gwaun Cefn y Garreg 457m SN 946137

Dyma'r unig enw sydd i'w weld ar fapiau presennol yr AO. Fe godwyd y gair gwaun o'r Hen Gymraeg guoun 'cors, corstir'; yn debyg i'r Hen Gernyweg guen, Llydaweg gueun 'cors'. Mae'r enw yn dangos bo'r gair wedi newid ei ystyr ychydig i uwchdir; does dim cors ar y bryn calchfaen. Cefn 'cefnen, crib' + carreg 'craig'. Yn anffodus, mae'r enw ychydig yn rhy bell i'r De, wrth edrych ar fap cyfres gyntaf yr AO yn 1832 fe welir Carreg Fawr fel yr enw ar y copa, tra rhoddir yr enw hwn fel Gwern Cefn y Garreg. Enw arall ar y llechweddau'r bryn, fel enw ar y carn, yw Carn Prydydd; ystyr prydydd yw bardd hyfforddedig.

Carn y Botel 456m SN 954145

Tybed os ffurf lygredig ar y gair Saesneg Canol bothel 'bwth, cysgodfa bugail' yw'r botel yn y man. Neu, ffurf dreiglledig y gair potel, benthyciad o'r Saesneg bottle. Os potel 'bottle' sydd, y tebygrwydd yw ei fod yn cyfeirio at yr odynau yn yr ardal, gweler Twyn yr Odynau isod.

Twyn Groes Gwallter 450m SN 949145

Y twyn 'bryncyn' ble roedd croes yn dynodi ymyl tiroedd Gwallter 'Walter'. Yr oedd nifer o dirfeddianwyr Eingl-normanaidd gyda'r enw cyntaf Walter; hefyd, roedd gan y teulu Walter sydd wedi'i leoli yn bennaf yn Sir Benfro diroedd ledled De Cymru; neu, Sir Walter Rice hynafiad i arglwyddi Dinefwr.

Y Gareg Fawr 450m SN 973117

Cam gofnodiad y gair carreg 'craig'. Mae'r enw Gareg Fawr yn ymhellach i'r Gorllewin nac yr oedd ar un adeg; Twyn Du oedd yr enw ar map yr AO 1840-80 6".

Twyn yr Odynau 450m SN 954152

Odynau yw'r lluosog ar gyfer o'dyn 'ffwrn', yn rhai ardaloedd, llosgwyd y calchfaen yn yr o'dynau er mwyn cynhyrchu 'calch brwd'. Y gellid ei gymysgu gyda thywod neu glai i greu plastr calch a morter calch yn ogystal â nifer o ddefnyddiau eraill.

Carn Ganol 450m SN 950145

Carn yng nghanol sawl copa; yr enw arferol ar y bryn creigiog yw Mynydd y Garn. Mae presenoldeb nifer o nodweddion cyn-hanesyddol fel yr anheddiad a systemau caeau yn dangos ardal dda i fyw a ffarmio.

Penmoelallt 422m SO 005096

Pen 'copa' + moel 'llwm' + allt 'llechwedd' yw'r enw ar y copaon, nawr yn y goedwig, a hefyd ar y fferm ar un adeg. Yn gynt, Oen Llwyn, sef camgymeriad ar Onn Llwyn oedd yr enw ar y mapiau AO cynnar. Yn gynharach, enw ar ardal eang o fryniau oedd Pen Mallard Hills 1729 Bowen, Mynydd Penmailard oedd enw'r bryn ar fap AO 1832.

Cefn Sychbant 419m SN 989108

Dyma'r enw ar y cefn 'crib, trum' uwch Pant Sychbant, sef ardal o galchfaen uchel ble byddai dwr yn ymsuddo drwy'r graig yn eithaf cyflym; felly, nant ysbeidiol yw Nant Cadlan. Mae yna nifer o nodweddion cyn-hanesyddol yn yr ardal sy'n dangos bod y lleoliad yn fan a ffafir.

Twyn Cerrig Cenau 415m SN 897226

Twyn 'bryn, boncyn, mynydd', tra bo cenau yw'r 'un ifanc' o sawl anifail - arth, blaidd, cath neu gi. Twyn Crug AO 1832, Twyn Cerrig-ceneu AO 6" 1840-80.

Maes y Gawnen 405m SN 900136

Benywaidd unigol y gair cawn 'corswellt' sydd yn yr enw. Maes y Gawnen 1832 AO.

Maen Gweddiau 400m SN 886133

Nid oes enw ar y mapiau AO presennol; ond fe weler Maen-gwdduau 1832 AO, Maen Gweddiau AO 6" 1840-80. Y tebygrwydd yw bo'r maen 'carreg' yn dynodi ffin, ond anodd i'w weld heddiw oherwydd coed y Comisiwn Coedwigaeth. Gweddiau, sef lluosog gweddi 'galwad ar, addoli' dydd gan Archif Mellville Richards. Ond, tybed os llygriad y gair gwyddiau, sef lluosog gwyddi 'perth, gwrych' sydd yma.

Cefn Llechid 400m SN 942275

Cefn-llechyd gwelir yn AO 1832. Tra bo'r enw personol Llechid yn ddigon cyfarwydd, a yw'r enw yn cyfeirio at greigiau neu lech 'cerrig, llechan' a oedd yna ar un adeg?

Garn Ddu 400m SN 958113

Carn 'copa' neu 'tomen' + du 'tywyll'. Man gyda hoel sawl chwarel.

Carnau Gwynion 398m SN 922145

Gwynion yw'r lluosog y gair 'gwyn' sy'n adlewyrchu lluosog y gair carn 'tomen' ar ddechrau'r enw. Mae nifer o nodweddion o'r Oes Efydd megis carneddau, crugiau crynion a chofeb hengffurf yn yr ardal gyfagos, a adeiladwyd yn ddieithriad allan o'r calchfaen lleol ac o liw llwyd golau neu wyn. Roedd yn safle pwysig yn yr Oes Efydd; ond mae carneddau clirio diweddarach a gweithfeydd odyn galch wedi creu tirwedd ddryslyd iawn. Karne gwinion 1558 Llawysgrifau Cawdor, Carnau-gwynion 1831 AO.

Onllwyn 398m SN 996087

Onnen, unigol yw onn sef coeden o'r tylwyth Fraxinus + llwyn 'coed, coedlan'; gweler hefyd yr Hen Gernyweg *onnen*, Llydaweg *o(u)nn*, i gyd o'r Celteg **onno-*. Yr oedd ffin llandaf yn croesi llethrau'r bryn ar un adeg, ac yn darllen fel: 'o deri emreis y cecin clysty, cecin clysty ny hyt bet blain frut y guidon,'. Ond yr enw sydd ar map 1832 yr AO, sef y gyfres cyntaf yw Bryn Cwrw, sydd yn debygol o fod yn gysylltiedig a Rhiw Cwrwm i'r Dwyrain yn 304279. Y tebygrwydd yw mai ffurf llygredig ar y gair cwrwm 'crymedd, cefn crwm, cefn' sydd.

Cefn Esgair Carnau 390m SN 982143

Cefn 'cefnen' + esgair 'trum' + carnau 'twmpathau'. Mae sawl carn cyn hanesyddol ar hyd y gefnen, tomennydd crwn a llociau hefyd; a llwybr hanesyddol bwysig drwy'r mynyddoedd.

Mynydd y Glog 389m SN 982088

Ystyr clog yn y Gymraeg heddiw yw 'clogwyn neu ddiffwys'; sydd yn debyg i'r Gernyweg *clog* 'craig serth', Gwyddeleg *cloch* 'maen, carreg'; o'r gair clog cafwyd clogwyn 'craig'. Mae yn ardal greigiog iawn ac mae yna hefyd nifer o garneddau cyn-hanesyddol. Fe'i enwir fel Mynydd Penmailard 1832 AO.

Bryn Bugeiliaid 382m SN 859137

Un lluosog y gair bugail 'heusor, gwyliwr anifeiliaid'; yn gyfystyr a'r Gernyweg a Llydaweg *bugel* 'plentyn, bugail', Gwyddeleg *buachaill* 'bugail, plentyn' o'r Celtaidd **boukolios*.

Fforest Fach 381m & 382m SN 916277 & SN 918264

Unwaith eto'r term fforest yn y Bannau; ychwanegwyd y rhan yma o'r mynydd at y brif fforest 'ardal hela' yn y 13eg ganrif ac fe'i gelwid yn 'goedwig leiaf'. Felly galwyd ar unwaith yn 'dir garw, tir hela anghysbell, mynyddig, hela'; hoffai rhywun feddwl bod enw hŷn ar y bryn dwbl.

Allt Lom 381m SN 966270

Allt 'llechwedd, llethr serth' + lom – treigliad y gair llom, ffurf amrywiol ar llwm 'noeth', Cernyweg *lom*.

Moel Penderyn 371m SN 939089

Mae posibilrwydd cysylltu ffurf y bryn at foel 'bryn conigol' yn hytrach na moel 'bryn copa crwn a llwm' oherwydd ei wedd byramidaidd. I lawer, mae ail ran yr enw yn deillio o ben 'copa, top' + tarren 'bryncyn, bryn serth, sgarp, bryn creigiog'. Yn ei lyfr History of the County of Brecknock, fe nododd Theophilous Jones fod Pen y Daren yn enw a roddir yn aml i glogwyni caregog fel hwn.

Ond wrth edrych ar enghreifftiau hynafol fel: Pennyderyn 1291 Calendar of Chancery Rolls, Penn y deryn 1376, Calendar of Patent Rolls, Penyderyn 1468 & 1547 British Museum Manuscripts, Penyderyn 1482 Llawysgrifau Tredegar; gellir gweld mai (a)deryn' yw'r ystyr. Mae yn fynydd bach creigiog; ond, cysylltiad gydag adar sy'n debygol?

Mynydd Illtyd 367m SN 979273

Defnydd cymharol hwyr y gair mynydd 'cynefin, porfa uchel' a'r enw personol Illtyd. Ym Mynydd Illtyd, nid yn unig y mae carnedd gylchog a cherrig o'r enw Bedd Gwyl Illtyd, mae hefyd eglwys o'r enw Llanilltyd (971271). Mae'r ardal wedi'i henwi ar ôl Illtyd Sant, sylfaenydd ac abad Llydewig canolfan ddysg o'r 6ed Ganrif yn Llanilltyd Fawr; gelwid ef hefyd yn Illtyd Farchog ac Eltut. Mynydd Eltid 1729 Emanuel Bowen Map.

Mae yn gefnen gymharol wastad o dir pori garw agored a thir corsiog; man sy'n edrych yn anghysbell braidd, mewn gwirionedd mae'n fan cyfarfod dau lwybr hynafol, sydd wedyn yn dilyn y grib i lawr tuag at Aberhonddu. Mae un llwybr yn arwain i Ddyffryn Senni, yna ar ôl mynd drwy'r brynau heibio Maen Llia mae'n dilyn Afon Llia tua'r de. Mae wedi'i henwi fel Sarn Elen (wedi'i Seisnigeiddio fel Helen) ac mae'n un o nifer o lwybrau Sarn Elen yn ôl y sôn ac ymhell i ffwrdd o'r llwybr tybiedig o Gaerfyrddin i Gaernarfon o'r enw: er bod llawer yn cynnig mai Sarn y Lleng oedd yr enw, i eraill Sarn Halen sydd. Mae'r llwybr arall yn arwain o Fynydd Illtyd heibio i Fan Bwlch Chwyth ac yna'n mynd i gyfeiriad Glyntawe. Mae'r ffyrdd yn nodweddion pwysig yn y dirwedd ers amser maith, ac amlygir eu pwysigrwydd cyn-Rufeinig gan gyffredinrwydd y meini hirion a nodweddion cyn-hanesyddol eraill ar hyd y llwybrau.

Twyn y Gaer 367m SN 990281 & 343m SN 923263

Twyn 'bryncyn, bryn, mynydd' + caer 'amddiffynfa', Cernyweg *ker* 'caer, tref', o'r Frythoneg **kagro* 'anheddiad wedi ei gau'; hynny yw, safle cadarn wedi ei amgáu, amddiffynfa neu gastell. Wrth edrych ar fapiau'r AO fe welir bod y caerau mewn sefyllfaoedd amlwg ac amddiffynnol ardderchog.

Carn yr Onnen 320m SN 885167

Onnen unigol fenywaidd y gair onn 'coed yr ynn'; gweler Onllwyn uchod. Yn y gorffennol, roedd Aberpennar yn cael ei gynaeafu ar gyfer bwyd yn ogystal â chael ei ddefnyddio at ddefnydd meddyginiaethol; Hefyd, mae pren y goeden yn elastig ac yn gryf ac fe'i torrwyd at nifer o ddefnyddiau o wneud basgedi a thrapiau pysgod i olwynion cart ac offer. Mae nifer o derfynau'n cyfarfod yn y fan ac mae carreg farcio i'w chael.